

ний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 9. – Оп. 1. – Од. зб. 55. – Арк. 1–3.

Текст друкується сучасною російською мовою, а саме:

- За нормами сучасної російської орфографії пишуться слова разом, окремо або через дефіс.
 - Літеру ъ замінено літерою е.
 - Літеру і замінено літерою и.
 - Літеру ъ збережено лише в тих випадках, коли її вживання відповідає нормам сучасної російської орфографії.
 - За сучасними правилами передано випадки асиміляції приголосних, здебільшого на межі префіксів і коренів: рассказывать замість разсказывать тощо.
 - За сучасними правилами передано випадки подвоєння приголосних.
 - За сучасними вимогами подаються форми родового відмінка однини прикметників чоловічого роду: нового замість новаго тощо.
 - За сучасними вимогами подаються форми родового відмінка деяких займенників: ее, нее замість ея, нея.
2. Бутник-Сіверський Б.С. Художня школа В. І. Григоровича в Києві (До історії нездійсненого проекту) // Мистецтво, фольклор, етнографія: Наукові записки. Т. І–ІІ. – К.: АН УРСР, 1947. – С. 25–31. Сторчай О. В. Проект створення Школи рисунка і живопису при Київському університеті (1837–1838) // Мистецтвознавство України: Зб. наук. пр. / Редкол.: А. Чебикін (голова) та ін. – К.: СПД Кравчук, 2004. – № 4. – С. 42–51.
 3. Асєєв Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі / Нариси історії українського мистецтва. – К.: Мистецтво, 1980. – С. 8–12.
 4. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX век. – М.: Искусство, 1986. – С. 21.
 5. Тимофеев Л. Мiсцями українських старожитностей // Україна. – К., 1986. – № 50 (Грудень). – С. 20–21.
 6. Там само. – С. 21. Л. Тимофеев зазначає: «Багато фрагментів мозаїк на той час уже було втрачено. Так, нижня частина мозаїки із зображенням святих Лаврентія, Василя, Григорія Нісського, Григорія-чудотворця була одбита, забілена вапном і пофарбована олійною фарбою. Ще більше потерпіли зображення святих Єліфанія, Климента, Григорія Богослова, Миколая та Стефана, що розміщувалися у вітатарі».
 7. Жур П. Шевченковский Петербург. – Л.: Лениздат, 1964. – С. 95.
 8. Бутник-Сіверський Б. Вказана праця. – С. 26.
 9. Вийшло дев'ять випусків «Журнала изящных искусств» В.І. Григоровича (протягом 1823–1825 рр.). Шість випусків, виданих з квітня 1823 по березень 1824 р., склали першу частину «Журналу». Решта випусків, що увійшли до другої частини, з'явилися 1825 р. Про «Журнал изящных искусств» В. Григоровича див.: Собко Н.П. Что представляли из себя русские художественные журналы // Искусство и художественная промышленность. – 1898. – № 1–2. С. Эрнст. Журнал изящных искусств. 1823-1824 гг. // Русский библиофил. – 1914. – № III.
 10. Жур П. Вказана праця. – С. 94.
 11. Бутник-Сіверський Б. Вказана праця. – С. 25.
 12. Там само.
 13. Жур П. Вказана праця. – С. 95.
 14. 14. История европейского искусствознания. Первая половина XIX века. – М.: Наука, 1965. – С. 196.

Петро КУЗЕНКО,

кандидат мистецтвознавства

ТРАДИЦІЇ ХРЕСТОРОВНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Хресторобне ремесло є невід'ємною складовою національного мистецтва та культури українців. Вагоме місце серед різноманітних видів таких знаків посідали народні кам'яні надмогильні хрести, традиції яких мають багатокітну історію.

Християнська меморіальна скульптура на теренах України своїм корінням сягає часів початку зв'язків її населення з християнським світом. Стосунки з Візантією призвели до поширення християнських надгробків. Перші середньовічні кам'яні пам'ятки мали стовпоподібну форму з квадратним завершенням. Один із таких надгробків, що датується VI–VII ст., походить із Чуфук-Кале (гірська частина Таврії). На його поверхні виконано чотирикінцевий хрест [1].

Виникнення надгробків у формі хреста належить до пізнішого часу. Одним з найдавніших є хрест із села Зимне, що на Волині. На думку дослідника О. Цинкаловського, який на початку ХХ ст. уперше звернув увагу на цей знак, його встановлено князем Данилом Галицьким на могилі дружинника Кліма Христинича (помер 1213 р.) [2]. Дійсно, в літописі Руським за іпатським списком під 6721 р. (1218), а в Галицько-Волинському літописі під 1219 р. зазначено, що 1219 р. Данилом Галицьким були відправлені війська для повернення Побужжя, захопленого польським князем. Під час цього походу загинув дружинник, і на його могилі було встановлено хрест [3].

Свою версію щодо місця поховання Кліма Христинича та хреста із села Зимне подав мистецтвознавець М. Моздир. Він поділяє думку О. Цинкаловського про те, що дружинник похований на місці, де тепер стоїть хрест. Однак, як стверджує вчений, теперішній знак міг бути споруджений не раніше XVI ст. на місці знищеного або пошкодженого, встановленого в часи Данила Галицького, або як заміна його більш монументальним, образно-багатшим [4].

Приклади поширення в Україні кам'яних надмогильних хрестів знаходимо з часів Козаччини (XVII–XVIII ст.). Дослідник І. Сапожников обстоює думку, що запорозькі козаки відродили давню великокняжу традицію увічнення пам'яті померлих кам'яними надгробками [5].

Відомо, що кам'яні хрести у XVIII ст. і раніше на Запоріжжі не встановлювали на могилах жінок і дітей, а тільки козаків [6]. Це дає підстави для висновку про особливу традицію відзначення поховань військових, що мала сприяти збереженню пам'яті про їхні героїчні вчинки.

Походи козацького війська спричинили до розповсюдження їх могил на теренах усєї України. Зразок такого кам'яного хреста ще на початку ХХ ст. зафіксував Д. Щербаківський у галицькому селі Назавизів, що поблизу м. Надвірної Івано-Франківської області [7]. Як видно з фотоілюстрації, цей хрест має трапецеподібні кінці, а його поверхня щільно заповнена написом. Про те, що така форма була найуживанішою в козацькій меморіалістиці, свідчать зразки, виявлені в різних регіонах, особливо на півдні України.

Козаки використовували й інші форми надгробка – прямокінцеві або значно ускладнені, з пелюсткоподібними завершеннями рамен. Прикладом хреста вишуканої форми з багатим декором є надгробок козака Антона Кременецького в селі Михайлівка Миколаївської області. З одного боку він вкритий довгим написом, а на іншому – графічно вирізьблено великий Голгофський хрест, спис, тростину та характерні для православних Розп'ять абрєвіатури й скорочення: ІНЦИ – Ісус Назарянин Цар Іудейський; ІСХС – Ісус Христос; КТ – Копье Трость; «Ника» – перемагаю; МВГ – Місце Вознесіння Господне; ГГ – Гора Голгофа; АГ – Адамова Голова [8].

Подібна іконографія була властивою й іншим козацьким надгробкам. Головна увага при їх оздобленні приділялася детальному відтворенню засобами тексту й художніх образів інформації про покійника та обставини смерті Сина Божого. В композицію декору окремих надгробків козацької старшини включали зображення військових атрибутів, що наочно засвідчували рід заняття покійного. Традиція художнього відзначення суспільного становища похованого є рідкісною в надгробній скульптурі України, її аналоги зустрічаються на Балканах, зокрема в меморіалістиці сербів. Тут у надмогильних пам'ятниках зображали людські постаті з відповідними атрибутами: ремісника – з інструментом, воїна – зі зброєю тощо [9]. У козацькій меморіалістиці України це акцентування мало мету – глорифікувати військову доблесть, патріотичний чин героя. Водночас воно надавало надгробкові дидактичних функцій, сприяло збереженню пам'яті про померлого, ширило його земну славу.

Подібне зображення є на кам'яному хресті на могилі кошового К. Гордієнка. На одному з його боків вирізьблено хрест із літерами, а під ним – списи, шаблі та гармати на колесах [10]. Це був натяк на героїчні вчинки уславленого козака, що ніс інформацію великого виховного значення. Як видно з малюнка, поданого Д. Яворницьким у праці «Запоріжжя в залишках старожитностей та переказах народу», інший бік цього прямокінцевого хреста повністю оздоблений епітафією, а зверху над нею виконаний невеликий лапчастий хрест [11].

Військові атрибути були вирізьблені також і на надмогильній кам'яній стелі на місці поховання кошового Івана Сірка. Відомо, що І. Сірко помер 1680 р. у селі Гринівка Нікопольського району на своїй пасіці, а похований був навпроти Чортотлицької Січі (тепер поблизу села Капулівка). У 50-х

роках ХХ століття при створенні Каховського водосховища, яке затопило численні козацькі поховання й загрозувало знищити могилу І. Сірка, було прийнято рішення про перепоховання останків отамана. Прах козака та надмогильну стелу, зі зворотного боку якої було зображення хреста, піки та булави, перенесли у безпечне місце [12]. На стелі зберігся напис: «Року Божого 1680 місяця августа 1 дня преставився Раб Божий Іоан Сірко Дмитрович отаман кошовий Войська Запорозького...» [13].

Творці козацьких хрестів, як, зрештою, й інших, переважно аноніми. Майстер творив хрест на шану Господа та в знак пам'яті про померлого. Проте в козацькій меморіалістиці започатковано рідкісну традицію зазначення імені автора, що відображає високий рівень культури виконавства, засвідчує кваліфікацію різьбярів – людини на той час знаної і шанованої. Такий напис виконано на одному з хрестів кінця XVIII ст. із села Кисляківка (північне Причорномор'я) [14]. На бічній стороні цього хреста виконано напис: «Сей кресть деталь козакъ Микита Кресторобъ зъ пашкъ вскій: куреня» [15].

Високорозвинена козацька меморіалістика вплинула на виготовлення надмогильних хрестів і для цивільного населення: за їх зразком поступово починають використовувати камінь. Зроблені з нього хрести, часто без написів та декору, набувають поширення в різних регіонах, зокрема в Карпатах, на Поліссі, особливо в південній частині України, де місцеве населення тісно контактувало з козацькими переселенцями. З кінця XVIII та у XIX ст. у цьому регіоні козаки та їхні нащадки залишили багато високохудожніх хрестів найрізноманітнішої форми. Чимало з них дійшли до нашого часу на цвинтарях Одеської та Миколаївської областей. Ці пам'ятки вражають монументальністю, характером декору, лапідарним викладом інформації, дають уявлення, окрім усього іншого, про християнський спосіб пошанування померлих.

Традиція, започаткована козаками в цьому регіоні, розвивалася переважно в напрямі урізноманітнення архітектурних форм хреста. Поруч із традиційним – лаконічним лапчастим надгробком – набули поширення пам'ятники з прямими, пелюсткоподібними, перехрещеними кінцями та кінцями інших форм у численних комбінаціях. Популярною схемою виконання стали хрести з саявом або колом, перехрещені конструкції. Такий прямиий променистий надмогильний хрест 1897 р. зберігся в селі Царедарівка іколаївської області [16]. Форма кінців цього чотирикінцевого надгробка є пелюсткоподібною, а простір між раменами заповнює рельєфно передане проміння, що значно збагачує його пластику, надає знаку піднесеного життєстверджуючого характеру, адже у ньому, як і в усіх інших формах променистого хреста, в основі лежить коло – знак сонця, символ вічного життя [17].

Цей популярний елемент декору застосовувався і в хрестах з іншою архітектонікою, наприклад, шести- та восьмикінцевих, що були особливо поширені в цьому регіоні. Такі багатораменні (як, зрештою, й інші знаки) в поєднанні з саявом, перехрещеними конструкціями та іншими профільованими формами справляли цілісне враження й відзначалися продуманими пропорціями кінців. Пропорційність частин у співвідношеннях окремих деталей, як і в характері цілісної структури, була невід'ємним методом зображень і таким чином характеризувала більшість пам'яток, незалежно від місця їх походження.

Перетворюючи форму хреста, народні майстри іноді створювали такі орнаментальні композиції, в яких губився і сам знак хреста. Вони уподібнювалися до стели, набували вигляду фіто- або антропоморфного зображення. Такі пам'ятки зафіксовані в селах Сухий Лиман, Великий Дальник [18] та інших місцях Нижнього Подністров'я.

Тло пам'яток на півдні України в контррельєфі оздоблювалося зображеннями хрестів, написами та іншими програмними елементами, започаткованими козацькою меморіалістикою, які, на відміну від запорозьких, мали свої особливості. Як стверджує І. Сапожников, надгробки детально обстежених ним цвинтарів Нижнього Подністров'я відрізняються від означених насамперед тим, що вони однобічні. Тут рідко зустрічаються Розп'яття зі списом і губкою на тростині, череп і кості Адама. Хрести мали різну форму – від чотири- до восьмикінцевої. Про вплив козацької традиції свідчать, зокрема, хрести з лапчастими кінцями [19].

Аналоги гіперболізованої зміни форми хреста, що були поширені на півдні України, знаходимо в кам'яній і дерев'яній меморіалістиці цього ж періоду (XVIII–XIX ст.) на Поділлі [20; 21]. Художні

зміни такого роду знаків як із малою, так і з великою кількістю кінців, свідчать про розмаїття форм і вказують на високий рівень майстерності народних хресторобів. Аналіз цього типу пам'яток дає уявлення про їх еволюцію щодо вдосконалення композиції, обробки каменю або характеру різьблення, залежно від матеріалу надгробків. Нерідко одні вироби, скажімо, дерев'яні, впливали на розвиток зразків із каменю і навпаки. Все загалом відзначалося багатством способів трактування форм, легкістю володіння технікою. К. Широцький, говорячи про такого роду ускладнені хрести, зокрема зазначає: «Ви наче бачите перед собою не хрести, а вишиті або намальовані «рожі», «купчаки», «голуби» та інші українські народні орнаменти. Багато таких надгробків зовсім відійшли від хрестів й уявляють з себе лиш одну стилізацію хрестів. Ідея хреста лягла лиш в їх основу, а форма від неї втікла вже далеко» [22].

У західній частині України поступово утверджується відмінна від вищезгаданих традиція виконання народних кам'яних надмогильних хрестів, у якій трансформація форми є стриманішою, а декор позначений намаганням досягти рельєфної виразності. Крім того, спостерігається тісний зв'язок оздоблення з іншими видами народного мистецтва регіону. Дана тенденція вже простежується на хрестах XVIII ст. із Могилева-Подільського [23]. Ці пам'ятки мають чотирикінцеву форму з пелюсткоподібним завершенням кінців. При збереженні в їх декорі характерної для козацьких надгробків схеми з розміщеними на середхресті великим хрестом і написами у них інші вільні площини цілком заповнені рослинними мотивами. Рельєфне виконання позначене використанням вибраного фону та випуклого плоскісного різьблення.

З XIX ст. у декорі надмогильного хреста все частіше застосовується фігурне різьблення Розп'яття Ісуса. Таке, очевидно, найдавніше зображення Сина Божого в меморіальній скульптурі збереглося на кам'яному надгробку із села Білобожниця Чортківського району Тернопільської області [24]. На цьому хресті, складнопрофільованому чотирикінцевому з пелюсткоподібним завершенням рамен, лаконічно трактована фігура Розп'яття, вирізьблена в контррельєфі його верхньої частини. Така іконографія розташування символу є унікальною, вона не набула популярності в подальший період. При виготовленні цього символу майстри дотримувалися класичної композиції, яка передбачає розміщення Розп'яття на середхресті.

Хрести, оздоблені Розп'яттям, як і інші види надмогильних знаків найбільше збереглися з другої половини XIX – першої половини XX ст. Це був період особливого піднесення каменеобробного ремесла. Відміна кріпосного права полегшила матеріальне становище селян [25]. Кращі умови життя позитивно вплинули на розвиток усіх галузей народної творчості: ткацтва, вишивки, кераміки, обробки металу, каменю, як і народної архітектури. Кам'яна сакральна пластика у вигляді надгробків мистецьки збагачується, стає вагомим елементом народного мистецтва.

На території Західної України активно діє багато народних каменеобробних осередків у таких селах Галичини, як Демня, Нараїв, Городниця, Город та ін. Потужним центром каменеобробного ремесла було село Демня. До найважливіших майстрів, котрі займалися виготовленням надмогильної скульптури, дослідник М. Фольварків відносив Михайла Верещинського, Андрія Лаврищівця і його сина Лавра, Захарія Дзіндру та ін. [26]. У покутському селі Городниця в зазначений період відомими хресторобами були В. Белендюк, В. Живачівський, Р. Кучмей. Творчість згаданих майстрів, як і багатьох не названих, була знаною в Галичині, а їх вироби користувалися попитом.

Практикована народними майстрами архітектура та оздоблення надгробків, роблять значний поступ у напрямі урізноманітнення їх художнього вирішення. Значної видозміни набуває форма хреста. Вона трансформується не тільки на основі давно відомих принципів, а й зазнає інших модернізованих вирішень.

Услід за професійною скульптурою в архітектуру надгробків цього періоду активно запроваджуються високі постаменти різноманітних конструкцій. Спостерігаючи міське пам'ятникарство, народні умільці переосмислювали його форми й творчо використовували при виконанні власних виробів.

Популярним елементом декору у багатьох осередках є хрест із різьбленим Розп'яттям. Його виконання позначене різноманітністю пластичного вирішення, народним розумінням створюваного образу. Такі витвори до нашого часу збереглися в селі Городниці Городенківського району Івано-

Франківської області. На зарослому кущами старому сільському цвинтарі виявлено надмогильний пам'ятник 1862 р., оздоблений горельєфним зображенням Розп'яття. Фігура передана лаконічно, без зайвої деталізації, за допомогою плавних ліній, що надають їй деякої м'якості, виразної силуетної злагоженості форм. Такий центральний елемент декору майстер поєднав з іншими компонентами оздоблення – «головою Адама» та написом «ІНЦІ!». Подібна іконографія різьблення на поверхні хреста притаманна і багатьом іншим пам'яткам з цього та навколишніх регіонів.

Практикуються й інші варіанти, наприклад, образ Сина Божого, який поєднується з колом, розетами, рослинними формами тощо. Популярність тієї чи іншої схеми декору залежала від регіону. Розети, кола були широкоживаними елементами оздоблення надгробків на Західному Поділлі, Покутті, Гуцульщині. На Житомирщині (село Любар) зафіксовано хрест початку ХХ ст., на якому виконане, за східною іконографією, плоскорельєфне Розп'яття, композиційно поєднане з традиційними для неї зображеннями голуба, ангелами. Такий набір елементів характерний і для інших пам'яток із цього регіону, що належать руці одного майстра [27].

Рослинні форми, передусім квіти й виноградна лоза, були популярними на Прикарпатті, Західному Поділлі та в окремих частинах Карпат. У кожному з регіонів вони набували своєрідного композиційного й рельєфного вирішення. Підвищеною пластичною виразністю позначені, наприклад, мотиви виноградної лози на надгробках Бережанського району Тернопільської області, де найбільшого поширення зображення цієї рослини набули на надгробках нараївського осередку. На виготовлених тут виробках чітко виділені пагони винограду розгалужуються на фасаді постаменту або навіть хреста, оточуючи собою інші компоненти – епітафію, зображення Богородиці тощо [28].

Посилені взаємовпливи професійної та народної меморіальної скульптури, інтенсифікація культурно-освітнього життя українського населення кінця ХІХ – початку ХХ ст. спричинили використання інших форм оздоблення, таких як «двері смерті», зламане перо, розгорнута книга, рушник з орнаментальним мотивом тощо [29]. Ці елементи декору значно збагатили образність народних пам'яток, урізноманітнили їх пластичне вирішення. Популярною складовою багатьох пам'яток Прикарпаття було виконання епітафій на зразок розгорнутого сувою, який завжди вирізнявся індивідуальною художньою інтерпретацією. На надгробку 1945 р. уже згаданого покутського села Городниця цей елемент має симетричні, лаконічні форми. Він органічно вписується у структуру хреста, виконаного у вигляді дерева з обрубаними гілками, та його основу, що вдало імітує підмурівок. На фоні надмогильника, вирізьбленого з місцевого червоного пісковика, виразності текстовій частині надають великі розміри та тонування білим кольором.

У структурі народних надмогильних хрестів означеного періоду важливе місце починають посідати фігурні зображення, з'являються багатофігурні композиції. У Східній Галичині та на території Лемківщини (тепер ПР) поширюється тип пам'ятника з високим постаментом. Розміщене на його середхресті зображення Розп'яття поєднується з вирізьбленими фігурами Богоматері, святого Миколи. Їх пластичне вирішення відзначається великою різноманітністю: плоскорельєфне, стилізоване як, наприклад, на Гуцульщині, Поділлі, Прикарпатті, де горельєфні фігури розташовуються у спеціальних півкруглих нішах. В окремих пам'ятках такі зображення оточували характерними для певної місцевості рослинними формами.

Рідкісними в структурі оздоблення надмогильних хрестів Лемківщини є декоративні рослинні та геометричні мотиви. Тут основна увага зверталася на фігурне різьблення. Архітектура пам'яток та їх декор відзначаються чіткістю і стриманістю форм. Образи святих майстри переймали з класицистичних творів. Погрудні або передані на повний зріст фігурні зображення включалися в оздоблення багатьох дуже поширених тут восьмикінцевих хрестів. Так, надгробок початку ХХ ст. із села Ганчова представлений хрестом, виконаним за східною іконографією, оздобленим пластично виразними зображеннями Розп'яття та середхресті та святого Миколи на постаменті. Обидві фігури демонструють руку вправного ремісника, однак більша увага зосереджена на зображенні Сина Божого, фігуру якого виконано у вищому рельєфі та масивніших розмірах. Погрудне барельєфне зображення святого на постаменті включене в оригінальну нішу, яка за своєю стилістикою уподібнюється до художнього карнизу основи [30].

Великої професійної майстерності від народного різьбяр вимагало виконання поширених у надмогильних хрестах фігур Пристоячих, передусім їх об'ємне різьблення. Такі зображення в поєднанні з Розп'яттям зафіксовані на цвинтарях окремих районів Львівщини, Тернопільської та Івано-Франківської областей. Цей відомий хресторобам іконографічний сюжет, що часто практикувався в придорожніх дерев'яних фігурах, у кам'яній пластиці набув своєрідної інтерпретації. Зображення Пристоячих – Йоанна Богослова та Богоматері чи інших святих, наприклад, фігурок ангелів, переданих навколішки, – характеризується індивідуальністю осмислення теми, творчим включенням її в структуру типу надгробка, властивого певній місцевості. В Бруснянському осередку, що на території Розточчя (тепер Польща), народні різьбярі постаті Пристоячих розміщували фронтально і впритул до основи хреста, одяг передавали узагальнено, з вертикальними блянками, проте обличчям надавали індивідуальних рис. Зразком такої скульптури є надгробок із села Добростани, що на Львівщині [31].

Спрямованість цих пам'яток до об'ємної передачі фігур не була унікальним явищем, вона відповідала аналогічній тенденції, що панувала в народній та професійній міській скульптурі того часу. В сільському ремеслі поширюються надмогильні пам'ятники у вигляді статуй на високому постаменті. В окремих пам'ятниках Західного Поділля об'ємна фігура включалася в архітектурну композицію з надмогильним хрестом. Різьблена постать, передана в скорботі, розміщувалася, як правило, поруч із хрестом на постаменті. Такі пам'ятки виконували, зокрема, різьбярі з родини Папіжів. На одному зразку роботи А. Папіжа, що був встановлений у селі Старе Місто Бережанського району, людина зображена сидячою під хрестом зі схиленою на руку головою. В цій скульптурі майстер намагався передати портретні риси свого батька, водночас створити узагальнений образ подільського селянина [32].

Таким чином, кам'яне хресторобне ремесло має в Україні багатовікову історію. Розвиваючись, у кожній місцевості воно збагачувалося досвідом минулих поколінь та сусідніх регіонів, унаслідок чого стало оригінальним явищем всеукраїнської меморіальної культури.

1. Забашта Р. Мусорівський надгробок // Родовід. – 1996. – Ч. 1 (13). – С. 11–12.

2. Цинкаловський О. Данилова пам'ятка на Волині // Життя і знання. – 1933. – Ч. 4 (67). – С. 99.

3. Моздир М. Хрест у селі Зимне біля Володимира (до питання атрибуції) // Галич і галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ – Галич: Плай, 1998. – С. 147.

4. Там само. – С. 148.

5. Сапожников І.В. Кам'яні хрести степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). – Одеса: Чорномор'я, 1997. – С. 98.

6. Там само. – С. 96–98.

7. Щербаківський Д. Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці (фрагмент) // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. Сапожникова І.В. – Т. 1. – Одеса: ОКФА, 1998. – С. 182.

8. Сапожников І.В. Козацькі кам'яні хрести південного Побужжя // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. Сапожникова І.В. – Т. 1. – Одеса: ОКФА, 1998. – С. 193.

9. Влахович М., Милосавлевич П. Сельские надгробные памятники Сербии. – Белград: Изд. журнала «Югославия», 1956. – С. 3.

10. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и приданиях народа (фрагменты) // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. Сапожникова І.В. – Т. 1. – Одеса: ОКФА.– 1998.– С. 114.

11. Там само. – С. 111.

12. Телегін Д. Про могилу славного отамана Івана Сірка та події навколо неї // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. Сапожникова І.В. – Т. 1. – Одеса: ОКФА, 1998. – С. 186–191.

13. Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 17.

14. Сапожников І.В. Кам'яні хрести степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). – Одеса: Чорномор'я, 1997. – С. 143–144.

15. Сапожников І.В. Історія вивчення козацьких кам'яних хрестів і могил // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. Сапожникова І.В. – Т. 1. – Одеса: ОКФА, 1998. – С. 16.

16. Малина В. Оздоблення кам'яних хрестів // Родовід. – Ч. 18–19. – 2002. – С. 106.
17. Шувалов Р. Козацьке кладовище // Пам'ятки України. – № 1–6. – К., 1993. – С. 181.
18. Сапожников І.В. Кам'яні хрести степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). – Одеса: Чорномор'я, 1997. – С. 53, 63.
19. Там само. – С. 104.
20. Широцький К. Надгробні хрести на Україні // Записки НТШ. – Т. 82. – Львів, 1908. – С. 23.
21. Щербаківський Д. Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і капліці (фрагмент) // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. Сапожникова І.В. – Т. 1. – Одеса: ОКФА, 1998. – С. 184.
22. Широцький К. Надгробні хрести на Україні // Записки НТШ. – Т. 82. – Львів, 1908. – С. 24.
23. Щербаківський Д. Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і капліці (фрагмент) // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. Сапожникова І.В. – Т. 1. – Одеса: ОКФА, 1998. – С. 182.
24. Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура. – С. 30.
25. Дорош А.Ю. Народная каменная скульптура XIX – начала XX в. мастеров села Демни (Дымовки) // Памятники культуры: Новые открытия. – Ленинград, 1985. – С. 459.
26. Фольварків М. Село Демня в повіті Жидачовском. – Коломия, 1912. – С. 10.
27. Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура. – С. 31–34.
28. Хом'як Л. Меморіальна різьба Нараївських каменотесів // Родовід. – 2002. – Ч. 18–19. – С. 144–147.
29. Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура. – С. 76, 112, 116.
30. Там само. – С. 51–57.
31. Дорош А. До історії Бруснівського осередку кам'яної пластики // Родовід. – 2002. – Ч. 18–19. – С. 109–110.
32. Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура. – С. 77.

Олена СВІТЛИЧНА,
мистецтвознавець

ХУДОЖНЄ ЖИТТЯ КАТЕРИНОСЛАВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Художнє життя Катеринослава межі XIX і ХХ ст. – невід'ємна складова художньої культури України, що відбиває не лише загальні закономірності її розвитку, а й особливості сформованої в регіоні художньої свідомості. За сучасних умов з усім різноманіттям сучасних стилістичних тенденцій, напрямків і концепцій аналіз творчих процесів минулих періодів уявляється принципово актуальним тому, що допоможе не тільки намалювати цілісну картину художнього процесу в країні та виявити своєрідність місцевої, локальної культури, а й розкрити роль мистецьких традицій у періоди докорінних зрушень у суспільній свідомості в кінці XIX – на початку ХХ ст., що надзвичайно важливо при теперішній різкій зміні координат і орієнтирів культурного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за темою дослідження доводить, що протягом останніх двох десятиліть увагу українських дослідників притягує тема художнього життя окремих регіонів. Їй присвячені дисертації та ряд публікацій А. Півненко, Н. Сапак, О. Семчишин-Гузнер, І. Чмелик. Окремі складові художнього життя висвітлювали у своїх монографіях і статтях В. Афанасьєв, Л. Савицька, Л. Соколюк, С. Нікуленко, Т. Лупій та ін. Їхні наукові інтереси пов'язані насамперед з такими великими художніми центрами, як Київ, Харків, Одеса, Львів. Останнім часом коло розширилося завдяки зверненню дослідників до таких регіонів, як Миколаїв, Херсон, Івано-Франківськ. Відсутність ґрунтовного мистецтвознавчого дослідження, яке б узагальнило факти і події художнього життя Катеринослава межі XIX і ХХ ст., обумовлює актуальність роботи.

Економічне піднесення регіону в кінці XIX – на початку ХХ ст. диктувало необхідність суттєвих соціально-культурних змін, без яких важко було б здійснити перетворення Катеринослава на су-